

אליהו הנביא

התבוננות במשנת ר' צדוק הכהן

הרב אברהם וסרמן

קיומו של עולמנו מיוסד על איזון עדין ומדויק בין רבדיו השונים. פריצת המסגרות, גם אם בשם ה', מובילה בדרך כלל לשבירה ולנפילה. אך ישנן פריצות העולות לרצון לפני ה'; ומעשה אליהו בהר הכרמל הינו אבטיפוס להן. במעשה זה דן מאמרנו, לאור משנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין.

הקדמה

בפסוקי התנ"ך, ויותר מהם במדרשי חז"ל, נראית התנהגותו של אליהו הנביא יוצאת דופן בצורה בלתי־רגילה. הקרבת הקרבן בהר הכרמל, המהווה עבירת שחוט־חורץ, גרמה להתייחסות אליו כעושה מעשה גויים¹, ובאמירת "ואתה הסיבות את ליבם אחורנית"² הוא מוגדר כמי שמטיח דברים כלפי מעלה³.

אך למרות חריגות אלה ממה שנחשב "תקין" בעולם ההלכה – אליהו עולה בסערה השמימה, ומאז ועד היום הוא מתפקד כמלאך! הרי שדבריו ומעשיו היו לרצון לפני אדון־כל למרות היותם חריגים.

ר' צדוק הכהן מלובלין עוסק רבות בגבולות שבין אסור למותר ובמה שמעליהם. בהסברו על אליהו ופעלו בספרו דובר־צדק⁴, דן ר' צדוק בהגדרות היסוד של חיינו הרוחניים ובחריגות האסורות והמותרות במסגרתם. במאמר זה אנסה לעמוד על עיקרי דבריו ומשמעותם.

1. רש"י בראשית לה יא

2. מלכים א יח לז

3. ברכות לא ע"ב

4. עמ' 91-100. כל ציוני מספרי העמודים הסתמיים שויבאו במאמר, מתייחסים לספר "דובר צדק".

א. גבולות של תורה

ר' צדוק מאריך לבאר את הפשוט והידוע, שסדרם הרגיל של חיינו הרוחניים תלוי מאוד בזמן: זמני תפילה וקריאת-שמע, שבת ומועדים, ועוד. מי שאוכל מצה במרחשון אינו עושה כלום, ומי שתוקע בשופר בכסלו אינו מקיים מצווה. על זאת נאמר "לכל זמן ועת לכל חפץ" – אפילו לחפצי-שמים!

בכך שולל ר' צדוק התנהגות חסידית ידועה שהוא עצמו היה קשור אליה בהיותו חסיד קוצק. דרבי מקוצק היה תלמידו של היהודי הקדוש מפשיסחא, ובחצר זו הזמן לא היה נחשב כלל. איחור זמן התפילה היה לחס-חוק, והובע אפילו זלזול מסוים כלפי מי שמתפלל בזמן. כביכול, לא הלב היה מוכן לתפילה אלא השעון... בקוצק אמרו, שבשביל תפילה בכוונה שנערכת לאחר זמנה כדאי אפילו להיצלות באש של גיהנום!

אדמורי"ם רבים יצאו נגד שיטה זו וכמעט שהחרימו אותה עוד בימי היהודי הקדוש, בחתונה הגדולה באוסטילה. הדבר נמנע מפני שהאדמו"ר בעל "אוהב-ישראל" מאפסא לא היה מוכן להטלת החרם, ואף רקד עם הרי"מ מגור שנשלח על-ידי היהודי מפשיסחא כדי להגן על שיטתם.

אבל ר' צדוק, תלמידו של ר' מרדכי יוסף מאיז'ביצא (בעל "מי-השילוח") הפורש מקוצק, מאמץ את הגישה החסידית הקלאסית. לכשתימצי לומר, דבריו הם כמעט דברי ר' חיים מוולוז'ין ב"נפש-החיים", בביקורתו החריפה נגד הגישה המזלזלת בגדרי-הזמן⁵.

כמקור לדבריו מציב ר' צדוק דווקא את דברי הספרא-דצניעותא, שלמרות היותו ספר העוסק בנסתרות מבהיר כבר בתחילתו: "ספרא דתקיל במתקלא"⁶:

פירוש שדבר זה הוא כלל כל הסודות, לדעת לשקול במידה ובמשקל... וזהו כלל התורה כולה המוגדרת במעשים מיוחדים בעולם שנה נפש.

עמ' 93

משקל זה, של זמן מקום ואדם, אינו עניין שרירותי. הוא עומק הסוד של יצירת אדם הנפרד כביכול מהיוצר, תוך שהוא שומר על קיומו העצמי מחד, ואינו מתרחק יתר על המידה מאידך.

5. ר' חיים משתמש בדוגמאות מעין אלה שמובאות כאן: "ועתה ראה דרכיה וחכם גם בזה איך שהוא חכם להרע מעין טוב. היום יאמר לך שכל תורה ומצוות שבלא דבקות איננה כלום וצריך אתה להכין לב... עד שיעבור זמן המצוה או התפילה, ויראה לך פנים שכל תפילה או מצווה שנעשית בכוונה עצומה בקדושה ובטהרה אף שלא בזמנה הרי היא יקרה מקיום המצוה בזמנה ושלא בכוונה... הגע עצמך כגון אם יטריד אדם עצמו לילה הראשונה של פסח בכוונת אכילת כזית מצה שתהא האכילה בקדושה... וימשיך ההכנה כל הלילה עד שיומשך זמן האכילה עד לאחר שעלה עמוד השחר... פיגול הוא לא ירצה" (נפש החיים פרק ד, בפרקים שלאחר שער ג).

6. ריש ספרא דצניעותא

הדרך לאיזון לא הייתה קלה, והיא נקראת עולם התוהו, בו מלכו "מלכין קדמאין" שמתו.⁷ עניין שבעת המלכים "אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך מלך לבני ישראל"⁸ שנאמר בהם "וימלך... וימת", נדרש בכתבי האר"י⁹ כתיאור של אירועים שקדמו לבריאה עצמה, ולא רק כמה שקדם למלכות ישראל ההיסטורית. למלכין קדמאין אלה היה רצון נלהב מאוד להתרומם לגבהי-מרומים, וזו הייתה גם סיבת שבירתם. האדם אינו יכול להתרומם מעבר למקומו ביחס למקור הא-להי, ואם ניסה לעשות זאת – הוא בטל לעומתו ואין לו קיום.

בכל דבר, גם אם הוא טוב, רעה ההגזמה. בזאת הולך ר' צדוק בשיטת הרמב"ם המפורסמת – "דרך האמצע"¹⁰. אבל מכאן ואילך, פונה ר' צדוק לשיטת איזו-ביצא המוצאת את הצד החיובי שבנפילות.

הנחת היסוד היא, שלא לחינם נברא העולם כך שקדמו לו שבירות ונפילות של מלכין קדמאין, והן חשובות להמשך דרכו והתפתחותו. זוהי הרחבה של דברי חז"ל: "אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם-כן נכשל בהם"¹¹, המתייחסים להלכה שנאמרה בטעות. הרחבה זו מובילה את ר' צדוק להגדרה שכל דבר טוב צריך שתקדם לו נפילה לפני שיתגלה. הניסיונות שקדמו לנפילה אינם הולכים לאיבוד, והם מהווים תשתית לפעם הבאה, שתתרחש באופן מתוקן¹².

ניתן להגדיר זאת בביטוי "יש גבול לגבול". כלומר, הנהגת העולם בדרך המוגבלת אינה אלא זמנית. עת לכל חפץ תחת השמים, אבל מעל לשמים יש גם "למעלה מן העת". הבעיה נוצרת כאשר מי שנתון עדיין בתוך עולם מוגבל מנסה לפרוץ אל מדרגה שמעבר לו. במצב כזה, על-פי רוב, הניסיון נדון לכישלון. אך לפעמים הניסיון מצליח, ומה שמעבר לגבול מופיע בתוכו, והארה עליונה יותר יורדת אל תוך עולמנו ומרוממת אותו.

בפרקים הבאים נעיין בדברי ר' צדוק המיישם עקרונות אלה בהיסטוריה הרוחנית של עם ישראל, ומגלה אותם בהופעת אישים מיוחדים פורצי גבולות, שבראשם – אליהו הנביא.

ב. אהבה ויראה ומה שמעבר להן

הגזמה במידת האהבה מביאה לידי אהבות אסורות ותאוות עולם-הזהה. הרחבת הנפש ללא כל הגבלה מובילה לקלות ראש ולחוסר זהירות עד כדי עבירה

7. עמ' 94

8. בראשית לו לא

9. תחילת "עץ חיים", שער הכללים ב, א

10. שמונה פרקים לרמב"ם פ"ד; הלכות דעות פ"א

11. גיטין מג ע"א, בד"ץ חציה שפחה וחציה בת חורין שנתקדשה, וע"י רש"י שם ד"ה "והמכשלה הזאת".

12. עמ' 95

על גילוי-עריות (איסור אח ואחות נקרא בתורה "חסד"¹³. חכמים פירשו לשון זאת כמוכונת להסביר מדוע הותרה אחות לקין והבל – משום החסד הא-להי, למען יתקיים העולם¹⁴. אבל עומק הפשט, המוסבר על-ידי בעל ה"בית יעקב"¹⁵ הוא, שגילוי-עריות הוא התפשטות מידת החסד מעבר לגבולותיה הראויים).

לעומת זאת, הגזמה במידת היראה מביאה לקפדנות יתירה, עצבות ומרה שחורה, עד כדי כעס ונקמנות המובילים אפילו לרצח במקרים קיצוניים.

נמצא שההגזמה בכל מידה מובילה לביטולה המעשי ולשקיעה בעומק הטומאה, שכן הרוצח והנואף כבר אינם יראים או אוהבים את ה'.

אך כיוון שיש גבול לגבול, ברור לר' צדוק שיתכנו מצבים בהם ניתן יהיה לחצות את הגבול ולהעפיל לפסגות חדשות. אמנם אלה מצבים מיוחדים והנסיון להגיע אליהם נתקל בכשלונות רבים.

נדב ואביהוא ניסו להעפיל בעניין האהבה. אהבה בין איש לאישה, כמוכנה האנושי, מהווה דוגמה מצוינת לגבולותיו של דבר טוב. תקופת הנידה, בה אסורה ההתקרבות בין בני-זוג, מלמדת שגם לאהבה ולקירבה יש גבולות שחצייתם תקלקל את קדושתן וטהרתן. "מלכותא דרקייעא כעין מלכותא דארעא"¹⁶, וגם אל הקודש אי-אפשר לבוא בכל עת ובכל מצב. לא בכדי נאמר על נדב ואביהוא "בקרבתם לפני ה'"¹⁷, מעין הביטוי שנאמר באיסור נידה – "ואל אישה בנידת טומאתה לא תקרב לגלות ערוותה"¹⁸! רצונם היה להעלות כל סוג של חשק וקירבה – גם בין איש לאישה – ולהביאם לקדושה, אך הם דחקו את השעה. דחיקה זו באה לידי ביטוי גם באופן החפז בו פעלו, בלא התייעצות הלכתית מוקדמת ראויה, ועל כך נאמר ש"הורו הלכה בפני משה רבן"¹⁹.

ביקורת אחרת שנאמרה כלפיהם היא, שכיוון שרצונם היה שלא תהיה הגבלה בזמן בו אפשר להתקרב לה', גרמו שתתעורר מחלוקת קרח ועדתו שביקשו שלא תהיה כל הגבלה גם בנפש, וכל אדם יהיה זכאי להתקרב לה' – "כי כל העדה כולם קדשים"²⁰.

תחילת הרצון לקרבת א-להים נעוצה באותם מלכין קדמאין, והם שסללו את הדרך לבאים אחריהם. רצון עז זה הוא גם הסיבה לזריזותו של אברהם (שמידתו

13. ויקרא כ יז

14. סנהדרין נח ע"ב

15. בית יעקב בראשית תולדות אות כח

16. ברכות נח ע"א: "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקייעא".

17. ויקרא טז א

18. ויקרא יח יח

19. עירובין סג ע"א

20. במדבר טז ג

היא מידת האהבה), שממנו נלמדת מידה זו בכל מקום – "אנן מאברהם ניקום ונגמר?"²¹.

ר' צדוק הולך צעד אחד נוסף ורומז רמז עבה²² שבראשית דרכו של כל עובד א־להים תתחולל פריצה גדולה, כיוון ש"מאן מלכי – רבנן"²³. כאותם מלכים, אף רבנן מתחילים את דרכם בסערה גדולה, נופלים ושבים ומתקנים דרך מתונה יותר.

זוהי אמירה חריפה וביקורתית מצד ר' צדוק על האפשרות ללמוד מאבותינו אפילו את מעשיהם הטובים, מכיוון שדרכם כוללת גם הגזמה לצד אחד. מאידך, רק כך בונים קרבת א־להים נכונה. לאחר התחלות התוהו המתפרצות של המלכים, ולאחר הזריזות המתוקנת, אך עדיין מוגזמת, של אברהם – תבוא המידה הנכונה. בסופו של התהליך, מפעלם גם הוא לא יהיה לשוא. אפשרויות האהבה והקרבה יפרצו את הגבולות הקיימים, ותופיע יכולת לקבל הארות הרבה יותר נעלות מאשר בעת הנוכחית.

ג. תיקון חטא נדב ואביהוא

כל הדברים הגדולים מושגים בדרך שראשיתה פריצה לא־מתוקנת וכשלון, ולמעשה לא קיימת דרך אחרת. נדב ואביהוא לא קיבלו על עצמם עול, ופרצו קדימה. אך מובן שזו רק התחלה, וכדי להמשיך מפעל רוחני בעולם יש צורך בקבלת עול מלכות שמים. לכן אמר ירמיהו "טוב לגבר כי ישא על בנעוריו"²⁴ – כשאדם עודו נער וזריו הוא זקוק להשלמה של עול. אל שבט הכהנים בכלל, בו קיימת נטייה מיוחדת לזריזות, נאמרה אזהרת המתינות "בזאת יבא אהרן"²⁵, "זאת" היא מידה מגבילה, המדייקת את המעשים²⁶.

סדר הפרשיות בתורה הוא: מות נדב ואביהוא, עבודת יום הכיפורים, איסור שחוט־חוץ. התורה עצמה קשרה בין מות נדב ואביהוא לעבודת יום־הכיפורים: "ואל יבא בכל עת אל הקדש מבית לפרכת"²⁷. ר' צדוק מוסיף ומפנה את תשומת לבנו לקשר אל הפרשיה שלאחריה, ומאיר אותן באור מעניין ומיוחד: "שחוט־חוץ" הוא האיסור המתאים ליראה שאינה במקומה. מי שירא יותר מדי חושש

21. יומא כח ע"ב. אמנם שם אין הגמרא מקבלת את אימרתו של רב יוסף, ואף ר' יוסף עצמו לא התכוון לומר שעשה מה שלא ראוי אלא שאי־אפשר שנעמוד בדרגתו, כמו שכתב רש"י שם, וכמוהו תוספות ישינים.

22. עמ' 94-95

23. גיטין סב ע"א

24. איכה ג כז

25. ויקרא טז ג

26. עיין רמב"ן על התורה ויקרא טז ב, הוצאת מוסד הרב קוק, ובמקורות המצוינים שם.

27. ויקרא טז ב

להתקרב אל הקודש ונשאר רחוק, ולכן גם מקריב קרבנותיו בריחוק מן הקדש. מרוב יראה־יעה ומרה שחורה, אדם מתרחק מהאור הא־להי.

סופו של תהליך זה הוא ברצח, כמו אצל עשוי שמרוב יראה מעבודת ה' הכרוכה בכורה – מכר אותה: "הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכורה?"²⁸ – והפך לכועס ולרוצח, בשל אותה בכורה עצמה: "יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה את יעקב אחי"²⁹.

תיקונה של עבירה הוא רק על־ידי עבירה דומה לה הנעשית בצורה המותרת³⁰. כך מצינו את פנחס, שבזריזותו לא חיכה והורה הלכה בפני משה³¹, וגם הוא מבטא תכונת־פריצה זו, אלא שמה שהיה חסרון אצל נדב ואביהוא שחטאו בהוראת הלכה בפני משה, הפך ליתרון אצל פנחס. סיבת היפוך המגמה נעוצה בתכלית המעשה: נדב ואביהוא רצו להתקרב במקום בו אי־אפשר, ואילו פנחס הזדרז על־מנת להרחיק את האהבה האסורה אותה ביקש זמרי לקרב.

לכאורה ישאל השואל: אין כאן תיקון, אלא מעשה אחר בכיוון ההפוך, ומדוע טוען ר' צדוק שפנחס מתקן אותם? התשובה היא, שכיוון שמעשיהם של נדב ואביהוא היו לשם־שמים הרי שאפשר לתקן את שקלקלו, אם יחזרו על נסיונם בצורה מתוקנת, שכן המעשה כאן דומה: להורות הלכה בפני רבו. זהו סודה של תשובה, בה מעשה לכאורה־זהה הופך להיות מצווה מחמת הכוונה וההקשר. כעת, מוכיח סופה של העשייה על תחילתה, שאף היא הייתה לשם־שמים.

כאן אנו לומדים יסוד עמוק וחשוב: מה שנעשה לשם שמים אינו הולך לאיבוד. גם אם באותו זמן היה שלילי עד כדי עונש מוות! בעייתם של נדב ואביהוא לא הייתה בעצם הרצון – ואפילו לא בעצם המעשה – אלא בהקשרו. מעשה שהוא טוב כשלעצמו אבל לא מתאים לפי ההגדרה הא־להית למציאות חיינו שלנו – נחשב לעבירה.

(מעין זו אימרתו המפורסמת של ר' צדוק על חטא המעפילים. שם נאמר "למה זה אתם עברים את פי ה' והוא לא תצלח"³² – אבל בפעם אחרת תצלח³³. רבים טוענים שר' צדוק התכוון בזה לציונים שהיו בבחינת מעפילים שלא קיבלו את דבר ה', ומאידך עשו גדולות ונצורות כדי ליישב את הארץ).

28. בראשית כה לב

29. בראשית כז מא

30. עמ' 97-98

31. על־פי סנהדרין פב ע"א

32. במדבר יד מא

33. צדקת הצדיק מו

ד. פנחס ואליהו

למרות שפנחס מתקן את חטא קודמיו ומתברך מפי ה', מאשימים אותו חז"ל באחריות למותה של בת יפתח. לפי התיאור בילקוט שמעוני³⁴, יכול היה פנחס להתיר את נדרו של יפתח, אלא שהתמהמה וטען שראוי יותר שיפתח יבוא אליו ולא הוא אל יפתח. כאן הייתה מתינות שלא במקומה, שהיא היפוכה של הזריזות שלא במקומה. על-פי העיקרון שהוצב לעיל, יראה יתירה מובילה לרצח, וכאן יש מעין תופעה זו של יראה: הימנעות מעשיה ואי עצירת רצח בתיפתח.

פנחס החל כמתקן של מידת הזריזות וסיים בקיצוניות השניה, השלילית – יראה שמתבטאת בעצלות. תוצאת העצלות – הקרבת בתיפתח – מקבילה לבעיית המתינות היתירה הגורמת להקרבת קרבן בלתי רצוי מחוץ למקדש. כך נאמר: "ובנו את במות הבעל לשרוף את בניהם באש עולות לבעל, אשר לא צויתי ואשר לא דיברתי ולא עלתה על לבי"³⁵. ומפרשים חז"ל: "ולא דברתי" – זו בתו של יפתח³⁶, ואולי אפשר לזהות כאן אף רמז לתיאור חטא נדב ואביהוא: "אשר לא צוה אתם"³⁷.

מאמר חז"ל נוסף קובע: "פנחס – זה אליהו"³⁸. לענייננו אין זה משנה אם נסביר שכוונת חז"ל היא שפנחס האריך ימים עד ימי אחאב, או שרצו לומר שזו הופעה רוחנית דומה, ולא דווקא זהות אישית.

ר' צדוק רואה באליהו לא רק את הדמיון לפנחס, אלא גם את תיקונו³⁹. מה שקלקל פנחס ברוב מתינות – יתקן אליהו בזריזות. אך הפעם זריזות זו תהיה שקולה, ולא תדמה לזריזותם של נדב ואביהוא.

נמצא סדר הבנייה הרוחנית: פריצה של זריזות, תיקון הזריזות, מתינות יתירה שסופה עצלות, ולבסוף תיקון העצלות בזריזות מתוקנת לגמרי⁴⁰.

מתחילה חשב אליהו⁴¹ שבניישראל רחוקים מה', ולכן אמר "כי עזבו בריתך בניישראל"⁴², אלא שה' גילה לו שהם קדושים למרות הכל. לכן, לאחר שריפא

34. שופטים רמז סח

35. ירמיהו יט ה

36. תענית ד ע"א

37. ויקרא י א

38. ילקוט שמעוני תחילת פרשת פנחס

39. יש להעיר שבדברי חז"ל אליהו נתפס כממשיכו ולא כמתקנו של פנחס. אדרבא נראה שהוא מגזים במידת הקנאות, שאצל פנחס הייתה עדיין "נסבלת": "אמר לו לעולם את מקנא! קנאת בשטים על גלוי עריות וכאן את מקנא, חייך שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך" (ילקוט שמעוני יהושע רמז טו).

40. "נדב ואביהוא ופנחס הם שני קצוות, ואליהו קו האמצעי" (עמ' 99), אלא שהשמיט בסיכומו את שלב הביניים של תיקון פנחס לנדב ואביהוא.

את מזבח ה' ההרוס הגיע להכרה ש"אתה הסיבת את ליבם אחרנית"⁴³. כלומר, יש תכנית א-להית גם לעברות (אין כאן ח"ו שמץ של הצדקה לעברות, כפי שיבואר בהערה⁴⁴) ומעולם לא עזבו ישראל באמת את ה'. הקרבת שחוטי חוץ נובעת ממידת היראה, שקיימת גם בגויים, ובה ישראל דומים להם. אך בכל זאת ההבדל היסודי העמוק שבין ישראל לעמים לא נעלם, גם כשהם עושים מעשי-גויים.

תיקונו של אליהו, שאמר על ישראל לשון הרע שעזבו את הברית ושהם כגויים, הוא שיעשה בעצמו מעשה גויים. משום כך הוא הקריב מחוץ למזבח, מעשה של מידת היראה השלילית, אלא שכאן הדבר נעשה דווקא על מנת להתקרב לה', בחינת "עבירה לשמה"⁴⁵. 'עבירת' שחוטי-חוץ זו באמת הועילה, עד שהכריזו כולם "ה' הוא הא-להים"^{47,46}.

אחרית דבר

בדיון קצר ועמוק זה מראה ר' צדוק כמה מהעקרונות היסודיים במשנתו:

- א. העולם התורני שלפנינו אינו מיצוי הרוחניות האפשרית, יש ממעל לו מדים רוחניים רבים שטרם הגיעו עדינו ועתידים להתגלות.
- ב. עליית העולם לרוחניות עליונה יותר אינה "מותרות"! לכך הוא נוצר, וכבר מראשיתו נערכו בו נסיונות לעלות אל מעבר לגבולות שנתחמו לו.

41. ר' צדוק לא מתחשב בכרונולוגיה של המאורעות. האמירה "כי עזבו בריתך" באה דווקא לאחר ההקרבה בהר הכרמל, ויש לעיין כיצד ליישב שאלה זו.

42. מלכים א יט

43. מלכים א יח לו

44. תפיסה זו, שהיא מוזרה בעיני הרגיל בעבודת ה' במסגרת של שכר ועונש, שגרתית היא אצל בעלי הסוד וההולכים בעקבותיהם. אחת הדוגמאות הבולטות היא מאמר חז"ל (סנהדרין לח ע"ב) אודות סדר המאורעות של חטא אדם הראשון, שאותו מפרש היטב מהר"ל מפראג בספרו תפארת ישראל (פרק טז).

בהתבוננות עמוקה, אי אפשר שלא לקבל תפיסה זו, על-פי האמור במפורש שתשובה מהפכת עבירות לזכויות. במלים אחרות, גם מעשה רע שלנו יכול וראוי להפוך לטוב, כיוון שמצד הקב"ה כל העולם שואף רק לטוב. רמח"ל האריך מאוד בעניין זה בספרו דעת-תבונות. בעקבותיו, פרש הרב קוק משנה סדורה באורות-הקדש חלק ב מאמר רביעי (בעיקר בעמ' תעה-תצב), אלא שחייבת לבוא כאן האזהרה החמורה שזו ההסתכלות הא-להית על מעשינו מצד עליון, שלא לתת ח"ו לגיטימציה לעבירות, ובוזה נפלה הכת הארורה של ש"צ שר"י וההולכים בעקבותיה.

45. נזיר כג ע"ב

46. מלכים א יח לו. משמעותה הרוחנית של הכרזה זו היא שגם הדין (א-להים) נעשה ברחמים (ה'), שכל סוגי היראה של בני ישראל הם מה'.

47. עמ' 99

ג. כל התקדמות מלווה בפריצה שלא כסדר הראוי, שפעמים רבות נכשלת כיוון שיש בה עבירה על חוקי התורה. זה היה חלקם של מלכין־קדמאין, ולהבדיל, גם של נדב ואביהוא.

ד. לעיתים עולה הפריצה יפה, כאליהו הנביא שעבר בהוראת שעה על דיני התורה, כפי שהתורה עצמה מתירה לנביא.

ה. במעשהו נתגלה שגם עברות יכולות להפוך למצוות, ובעצם כל העברות הנעשות בעולם ייהפכו לטובה באור התהליך הא־להי "אם יהיו חטאיכם כשנים – כשלג ילבינו"⁴⁸. כהסברו של ר' צדוק עצמו:

שיבורר לעתיד [אחר תשובה מאהבה] שכל החטאים כשנים הללו שסדורות מששת ימי בראשית... כך החטאים הכל מסודר מששת ימי בראשית שרצה השי"ת שיעשו ישראל. רסיסי־לילה יג ע"ב

ו. תהליכים רוחניים מורכבים מתרחשים לאורך דורות רבים, ומביאים לכלל תיקון כל מה שקולקל בעבר.